

УДК: 141.12(470) (092)

Іван Мелько

ІДЕЇ "ОНТОЛОГІЧНОЇ ГНОСЕОЛОГІЇ" У ФІЛОСОФІЇ "АБСОЛЮТНОГО РЕАЛІЗМУ СЕМЕНА ФРАНКА"

У статті аналізуються вихідні ідеї "онтологічної гносеології" Семена Франка. Показано, що через побудову власної теорії знання Франк перш за все дає відповідь на питання, яким чином суб'єкт, що пізнає, може сприймати трансцендентну йому реальність. З'ясовано, що онтологічною умовою можливості інтуїції є "укоріненість" індивідуального буття в абсолюті як всеодності.

Ключові слова: буття, пізнання, свідомість, суб'єкт, об'єкт, інтуїція, інтенціональний.

Melko I. Ideas of "ontological gnosiology" in philosophy of "absolute realism" of S. Frank's

The initial ideas of "ontological gnosiology" of S. Frank's are analysed in the article. It is shown that through the construction of own theory of knowledge Frank foremost gives an answer for a question how subject that cognizes can perceive transcendent to him reality. In an attempt bsha issdedovat essence "ontological turn". It is a remedy by the theory of being and sense-as a fundamental part of any philosophical theory and philosophy in general, the desire to overcome the subject-object separation and vrozhdeshhte realistic understanding of the learning process. Theory of being reborn in the modern philosophy in two ways: in the form of metaphysics, the central and integrated part of which is the doctrine of the Absolute, and that seeks to explain and justify the world, and as a "new ontology", which form the theory of being based on the category of "things" and try to describe reality as something that actually opens the human mind. Frank's presentation analyzed the phenomenon of consciousness, resulting in shows that the philosopher explains the possibility of givenness knowing subject of transcendent being a statement principle open mind to the outside world in the act of attention and depth of the human person in self-consciousness. In this regard, the article provides a detailed analysis of the cognitive and ontological perspective philosophy of absolute realism S. Frank. Analyzed the content of the concept of intuition, which is determined by Frank as "living knowledge", and investigated the role of this concept in his epistemology. "Living knowledge" is defined as the specific knowledge and integrity that a single partial comprehension of the subject opens up a whole determines the content, or "native" unity of being. It is a mutually) of connection between the two processes: direct experience of the reality and awareness of this experience, that is, Intuition is "the experience of thinking."

Keywords: existence, cognition, consciousness, subject, object, intuition, intension.

Мелько И. Идеи "онтологической гносеологии" в философии "абсолютного реализма" Семена Франка

В статье анализируются исходные идеи "онтологической гносеологии" Семена Франка. Показано, что через построение собственной теории знания Франк прежде всего дает ответ на вопрос, каким образом субъект, который познает, может воспринимать трансцендентную ему реальность. Установлено, что онтологическим условием возможности интуиции является "укорененность" индивидуального бытия в абсолюте как всеединстве.

Ключевые слова: существование, познание, сознание, субъект, объект, интуиция, интенциональность.

До числа "вічних проблем", що хвилюють філософію з часів античності і до наших днів, належить проблема буття. Тимчасова втрата інтересу до цієї проблеми, що було зумовлено кантівської критикою догматичної метафізики та розвитком природничих наук, супроводжувалась відмовою від вивчення та понятійного вираження структури буття як такого. З середини XIX ст. філософія займалася переважно питаннями теорії пізнання та аналізом методології природничо-наукового знання. Але поступово, на початку XX ст. в надрах тих філософських течій, які в основному займалися гносеологічною проблематикою, наприклад, неокантіанство, зароджується уявлення про необхідність подолання обмеженості гносеологізму, розвитку логіки та гносеології у поєднанні з онтологією.

Повноправним учасником цього "онтологічного повороту" поряд з феноменологією, філософією життя, екзистенціалізмом та іншими філософськими напрямками, що виступали проти гіпертрофії теоретико-пізнавальної проблематики, є і російська філософія кінця XIX – початку XX ст. Насамперед йдеться про тих мислителів, які наполягали на відродженні та більш глибокому обґрунтуванні метафізики. Вл. Соловйов, Л. Лопатін, М. Лосський, С. Франк розглядали вкоріненість у бутті як умову будь-якої людської активності, в тому числі і пізнавальної, а саме – пізнання як вид метафізичного діяння.

Повернення у сферу філософських досліджень проблеми буття бачилось філософам перш за все у розробці гносеології в її єдності з онтологією, тобто у розробці єдиної онтогносеологічної теорії, що дало б одночасно можливість дати більш тверду основу істинам, що отримуються за допомогою розуму. Вирішення цього завдання безперечно залишається актуальним і до сьогодні. Актуальним воно було і для Семена Франка.

Мета статті: розкрити і проаналізувати основні ідеї “онтологічної гносеології” Семена Франка.

Дослідженню цієї проблеми присвячені праці М. Бердяєва, С. Левицького, П. Гайденко, Г. Аляєва, В. Ларіонової, О. Назарової.

Розробці ідей “онтологічної гносеології” Семен Франк присвятив першу свою велику працю “Предмет знання. Про основи і межі відстороненого мислення” (1915 рік), яку С. А. Левицький називає “одним із кращих творів російської гносеологічної думки”, де “вперше відкрилась уся повнота незвичного філософського обдарування Франка” [5, с. 439]. Зусилля Франка були спрямовані на побудову “онтологічної гносеології”, тобто “такої теорії пізнання, яка б не була відмінна від теорії буття” [9, с. 39]. У російській філософії таку ж мету ставив перед собою і М. Лосський, ідеї якого були добре відомі Франку. Франк прямо писав, що працю Лосського “Обгрутування ідеалізму” (1906 рік) вважає основоположною працею онтологічної гносеології в російській філософії [11, с. 156]. У своїх концепціях онтологічної гносеології Франк і Лосський виходили з критики ідеалістичної теорії пізнання, особливо у тому варіанті, якою вона постала у філософії І. Канта.

У “Предметі знання” намагалися відповісти на низку важливих питань, а саме: про сутність логічного пізнання, предмет і зміст знання, характер зв'язку буття та свідомості, природи інтуїції як безпосереднього знання. У цьому завданні Франк бачить свою спорідненість з провідними тогочасними філософськими школами Німеччини – неокантіанством, іманентною філософією і феноменологією Гуссерля. Цікавим є те, що Франк спочатку шукав відповіді на ці питання не у філософів, а у поетів-мислителів – Гете, Тютчева. Їм двом Франк присвятив окремі статті. У них аналізується природа художнього пізнання і конкретність його результатів Франк вважає взірцем і для філософського пізнання. Для поета, писав Франк, “немає окремо об'єктивних речей і суб'єктивних емоційних реакцій на них, а є лише одне цілісне, суб'єктивно-об'єктивне усвідомлення, дещо нове, таке, що охоплює і почуття, і уявлення, і виростає з них взаємопроникнення” [7, с. 314]. У такому сприйнятті суб'єкт і об'єкт, переживання і річ існують цілісно, і ця цілісність і є першим і очевидним фактом буття художника, фактом, який не потребує доказів, а лише його художнього розкриття.

Таким чином, художнє пізнання як *істинне пізнання*, а отже, і будь-яке істинне пізнання носить “двоїтий, активно-пасивний, творчо-рецептивний, чуттєво-розумний характер”. Пізнати – значить оволодіти предметом у його цілісності. Основним елементом такого пізнання виявляється художня інтуїція. Але і дискурс Франк називає “не знищувальною органічною потребою людського духу”. Однак справжнє завдання розуму – це прояснення інтуїтивно даного змісту.

Для Франка проблема пізнання – це проблема “іманентності трансцендентного”. Питання про предмет, це питання про співвідношення знання і реальності, адже знання завжди має своїм предметом дещо невідоме, а отже, трансцендентне знанню. Однак Франк розглядає нашу свідомість як переживаюче само себе життя (буття), а це означає, що для свідомості немає нічого трансцендентного. А отже, і предмет пізнання також повинен бути іманентним, тобто “доступним свідомості і пізнанню у всій своїй трансцендентності” [9, с. 75–116]. У цій “іманентності трансцендентного” приховується, за Франком, *чудо знання*. Франк трактує трансцендентне як щось лише невідоме, не вивчене, як завдання пізнання, а не як онтологічну межу пізнання. Тому трансцендентне рухоме, його межі постійно змінюються. “Для знання не встановлено абсолютних меж. Ще трансцендентне мені, як тому, хто пізнає, іманентне мені, як буттю, адже я занурений у всеєдність, в абсолютне буття. Іманентизм означає, що буття внутрішнє не моїй свідомості, а моєму цілісному буттю...” [2].

Отже, Франк розрізняє предмет знання як дещо *невідоме*, те, що лише потрібно пізнати, а отже, трансцендентне знанню, з одного боку, і зміст знання (або зміст предмету) – з іншого. Для цього Франк у дусі кантівської традиції бере судження, оскільки саме в судженні ми приписуємо деякому предмету А той чи інший зміст В. Ретельно придивившись до звичної формули “А є В”, ми повинні зрозуміти, що насправді являє собою суб'єкт судження А. Якщо взяти судження “Це дерево є береза”, тобто приписуємо предмету А (дерево) деякий зміст В (береза), то ми отримуємо деяке нове знання. Однак, виходячи з цього, справжня формула повинна бути подана дещо інакше, а саме $Ax \in B$. Адже поняття А лише тому може бути логічним підметом (суб'єктом), що воно береться не просто як дещо *визначене*, а швидше як виділена сторона, що *пов'язана з чимось невідомим*. “Ах” – це, за Франком, єдність першої визначеності з невизначеним: “А” ніби зі всіх сторін оточене невідомим, подібне острові в океані. Тому синтетичному судженню “А є В” передують як його необхідна умова більш попереднє тетичне судження, в якому зафіксований проведений суб'єктом, що пізнає аналіз реальності, за допомогою якого із “океану” x був виведений “острів” А. Тетичне судження можна записати як $x \in A$. Це невідоме x , за Франком, є саме буття [9, с. 51–54].

Але судження $x \in A$ має, з логічного погляду, парадоксальний характер: адже x – це дещо *невизначене, невідоме*, що ототожнюється з деяким визначеним A . "Схема " $x \in A$ " у, якій виражена природа всякого знання, передбачає... що ми знаємо те, що ми не знаємо" [9, с. 59]. Крім того, згідно з цією схемою, те, що ми не знаємо, є основа і носій того, що ми знаємо [9, с. 59]. Діалектика осягання всеєдності будується Франком як трансцендентальна логіка – логіка, що виходить за межі мисленні і включає предмет знання – саме буття – в побудову силогізму. Замість формально-логічного судження " $A \in B$ " виникає трансцендентальне судження " $Ax \in B$ ", яке перетворюється в " $x \in A$ ", точніше – " $x \in AB$ ", в якому x – це предмет знання, A та B – зміст знання. Відмінність трансцендентного судження від формально-логічного полягає в тому, що предмет знання та зміст знання не збігаються з формально-логічним підметом і присудком (суб'єктом та предикатом). Зміст знання охоплює всю сукупність визначеностей та властивостей, і ним обмежується формально логічне судження, натомість трансцендентальне включає також предмет як невизначеність, яка піддається визначенню у змісті. "Трансцендентність предмета, таким чином, не означає його недосяжності та неприступності – вона означає лише неможливість його повного та абсолютного визначення для нас. Така трансцендентність полягає в тому, що *ми знаємо те, чого ми не знаємо* (адже ми починаємо визначати тільки те, що нам вже якимось чином знаємо, про що ми говоримо, отже – маємо про нього якість знання), а також, що *те, чого ми не знаємо, є для нас основою і носієм того, що ми знаємо* (адже сенс знання полягає у проникненні в невідоме, тому в знанні завжди залишається зв'язок відомого з *невідомим*") [1, с. 51].

Як бачимо, Франк суттєво переосмислює кантівську теорію судження. Кант обґрунтував необхідний зв'язок між суб'єктом і предикатом синтетичного судження а рїгї, опираючись на синтетичну діяльність трансцендентального суб'єкта: саме трансцендентальному суб'єкту належить акт зв'язку суб'єкта A і предикату B за допомогою зв'язки " ϵ ". Говорячи " $A \in B$ ", трансцендентальний суб'єкт і є джерелом цього " ϵ ", і судження стає судженням досвіду, тобто всезагальним, через те, що зв'язку " ϵ " покладає трансцендентальне, а не індивідуальне Y . Але водночас зв'язок між A і B не виходить за межі світу явищ, це не *буттєвий*, а лише трансцендентально-суб'єктивний зв'язок, і за межами досвіду (в світі речей у собі) він ніякої сили не має. Згідно з Франком, те Y , що здійснює зв'язок суб'єкта з предикатом у судженні, є ніщо інше, як ми вже знаємо, як *саме буття*, "*переживаюче себе життя*". "Наше Y , – пише Франк, – не лише споглядає об'єкт, але і *живе* ним, ...зливає себе з життям Всеєдності" [9, с. 362].

Отже, саме в цій живій Всеєдності укорінене наше Y , яке висловлює судження " $A \in B$ ". Тому зв'язка " ϵ " випливає не з суб'єкта, а із самого буття, саме *буття*, Всеєдність через наше Y зв'язує між собою суб'єкт і предикат судження. "Російський філософ доходить висновку, що "усвідомлюваність" не є універсальною, всеохоплюючою формою для усього, що нам доступне – нам доступне і буття як таке, про що говорить, власне, будь-яке екзистенціальне судження " $A \in$ " – воно дійсне лише за умови, якщо нам одвічно притаманне буття, і ми можемо користуватися ним як предикатом щодо будь-якого підмета (суб'єкта). *Наше* буття немислиме інакше, ніж у вигляді співучасті – не пізнавальної, а саме *онтичної* – у самому бутті. "Предмет" саме і є цією вічною присутністю в нас і з нами самого буття до його розпізнавання, і наше усвідомлювання предмета як x само можливе лише як спрямованість свідомості на те, що у формі буття вічно і невід'ємно вже є у нас і з нами". І далі: "Предмет знання є похідним від буття взагалі, і тому він трансцендентний свідомості як часовому потоку, але як член у системі абсолютного буття він не відокремлений від нас, навпаки – саме як "невід'ємний предмет" вічно і невід'ємно знаходиться при нас, у нашому володінні..." [1, с. 50] – зазначає Г. Аляєв. Отже, Франк переконаний, що як x предмет сам присутній у знанні; предмет пізнання не є дещо зовнішнє пізнанню, а знаходиться в ньому. Тому пізнання – це інтуїція, безпосереднє споглядання даного, споглядання самого буття. Суб'єкт, що пізнає, не щось протилежне предмету, вони разом перебувають у деякій єдності.

Логічне знання, внутрішньо злите з інтуїцією, яка є переживанням надлогічної цілісності єдності буття, тобто Всеєдності. І ця Всеєдність, переконаний Франк, не є дещо поза суб'єктом, ми самі суть ця Всеєдність, вона дана нам "не у формі свідомості, а формі буття" [9, с. 155].

Проникнення в невідоме, приписування невизначеному визначеного змісту є своєрідною діалектикою процесу пізнання. На місце закону тотожності ($A \in A$) Франк, як і Гегель, ставить закон єдності протилежностей (невідомого і відомого, невизначеного і визначеного).

Як бачимо, Франк намагається подолати як психологізм індивідуальної свідомості, – що є відправним пунктом для розуміння пізнання як результату дії об'єкта на суб'єкт, – так і суб'єктивізм кантівського ідеалізму, що виходить з трансцендентального суб'єкта, або свідомості взагалі.

Для цього Франк також відмовляється від традиційної схеми суб'єкт-об'єкта і розглядає пізнання, подібно до Гуссерля, як *інтенціональність*, спрямованість на інше. Іntenціональність, за Гуссерлем, це головна характеристика "чистої свідомості". Для отримання "чистої свідомості" Гуссерль пропонував провести феноменологічну редукцію, тобто очистити свідомість від усього емпіричного, як зовнішнього щодо свідомості. В той же час Гуссерля цікавить лише структура очищеного Y , " Y взагалі", а питання про онтологічний статус зовнішнього світу, вважає він, не є в компетенції феноменології.

На відміну від Гуссерля, Франк не проводить феноменологічної редукції і з самого початку розглядає свідомість як таку, якій відкрите трансцендентальне буття. Франк постулює, що інтуїтивізм, або іманентний реалізм, виходить із абсолютної єдності, що охоплює Я і не-Я. Тому інтенціональність у Франка – це спрямованість не на інтенціональний зміст чистої свідомості, а спрямованість на *трансцендентний предмет*, на буття як таке. Відмінність між Я і предметом мислиться філософом не як відмінність суб'єкта й об'єкта, а як відмінність актуального й потенційного змісту Я, або самого буття.

Таким чином, процес пізнання розглядається Франком як актуалізація потенційного, як освітлення того, що було занурене в темряву. Тому саме безпосереднє сприйняття, а не дискурсивне мислення, є основою усього пізнавального процесу. Акт сприйняття, за допомогою якого свідомість виділяє деяку визначену сторону А із безконечної невизначеної потенційності x , є, згідно з Франком, *увага*. Інтенціональність – це, по суті, є ніщо інше як увага.

Отже, процес пізнання починається з інтенціонального акту, тобто уваги, яка поділяє життя свідомості на “Я” і “предмет”. Наступний крок полягає у виділенні із предмета деякої його сторони – того, що ми позначаємо як А. Оскільки А завжди постає на фоні того, із чого ми його виділили, то воно постає не просто як А, але як Ах. Далі – побудова судження як деякого синтетичного утворення: Ах є В. “... Адекватна формула будь-якого предметного знання, – пише Франк, – буде “ $x \in A$ ”. Це означає, з одного боку, що в складі x можна пізнати, знайти, углядіти деяке А і, з іншого боку, що це А належить саме до x , входить у його склад, укорінено в ньому. Пізнаний зміст А виділяється, саме в значенні пізнаного, на своєму темному фоні, але не відокремлюється від нього, а навпаки, пізнається саме на цьому фоні...” [8, с. 201]. Нашій свідомості таким чином даний не лише виділений предмет, але й увесь “темний фон”, що мислиться Франком як чиста потенційність, безконечний океан, що і являє собою конкретна Всеєдність. А отже, нашій свідомості потенційно відкрита ця безконечність і наша свідомість є злиотою з нею. І наше предметне знання не є дещо суб'єктивне, лише наша уява, конструкція нашої свідомості, а навпаки, “пізнання за своїм змістом збігається з сущим-по-собі, тобто з сущим, яким воно є...” [8, с. 211]. Суб'єкт знання розглядається Франком не тільки як пізнаюча активність. Ще до початку пізнавального процесу він і його предмет занурені в буття. І умова, яка необхідна для пізнання, саме у залученні обох його учасників до буття. “Таким чином, – зазначає В. Ларіонова, – усувається фатальна прірва між суб'єктом і об'єктом знання, вирішується основна гносеологічна проблема” [4, с. 32].

Безкінечність непізнаного оточує нас з усіх боків. Нам може видатися, що, якщо безкінечність присутня в нас, то вона потенційно може бути пізнаною. Але це не так, оскільки “буття завжди і всюди... є пізнаваним і одночасно неосяжним, ... воно не перестає залишатися для нас неосяжною тайною” [8, с. 217]. Це, за словами Гайденок П. П., “той парадокс, на якому стоїть все вчення Франка: нашій свідомості безпосередньо відкрите буття, адже свідомість сама є буттєвістю, – але в той же час відкрите залишається утаємниченим, непізнаним по своїй суті” [3, с. 267].

Буття не підпорядковане логічним законам тому, що воно *єдине і суцільне*. “В бутті, – зазначає Франк, – все взаємопов'язане, або точніше злите між собою” [8, с. 227]. Саме у своїй металоґічності, неосяжній злитості буття відкрите нашому спогляданню. Єдиною формою “проникнення” в глибини буття є інтуїція. За Франком існує два види знання: знання про предмет, що виражається в судженнях і поняттях, – це відсторонене знання, – і *безпосередня інтуїція предмета* в його металоґічній цілісності і “злитості” [8, с. 229]. Для Франка другий вид знання є первинним. Щоправда зауважимо, що власне інтуїцію важко назвати знанням, адже знання – це те, що якраз і передбачає розрізнення та диференціацію. Але за Франком істина буття, – це його металоґічність, що є невиразною, неосяжною за самою своєю суттю. Таким чином, реальність у своїй основі є *трансраціональною*.

Філософія, впевнений Франк, – це онтологія, тобто пізнання того, що насправді є: “... усяка філософія – хоче вона цього чи ні – по суті не може бути нічим іншим, як онтологією” [6, с. 14]. Саме *буття*, вважає Франк, а не свідомість чи знання, безпосередньо відкривається людині, з очевидністю споглядається, а головне – *переживається* нею, оскільки людина укорінена в бутті: вона перш є, ніж *усвідомлює себе*. Крім того, вважає Франк, саме ця відкритість буття є джерелом того, що ми називаємо предметним знанням [8, с. 229]. “Буття, – пише Франк, – дано нам не опосередковано через свідомість і не як його предметний зміст; навпаки, оскільки наше “я”, наша свідомість є ніщо інше, як прояв, так би мовити, відгалуження буття як такого, то це буття і виражає себе в нас цілком безпосередньо. Немає необхідності спочатку що-небудь “пізнати”, здійснити пізнання, щоб проникнути в буття; навпаки, щоби що-небудь пізнати, необхідно спочатку вже бути. Саме через це цілком безпосереднє і первинне буття і можливе пізнання усякого буття. Можна також зазначити, що людина пізнає постільки, поскільки вона сама є, що вона осягає буття не лише ідеальним способом через пізнання і мислення, а перш за все вона повинна реально бути вкоріненою в бутті, щоб це пізнання взагалі стало можливим” [10, с. 170].

Висновки. Отже, “... суб'єкт і об'єкт, – писав Франк, – вкорінені не, як це прийнято думати, в будь-якому знанні чи свідомості, а в абсолютному бутті, як безпосередньо і невід'ємно присутньому в нас і з нами в первинній єдності, на основі якої і взагалі можливе первинне розрізнення між свідомістю, що пізнає, і предметом” [9, с. 37]. В акті пізнання будь-яке індивідуальне буття стає тотожним буттю осо-

бистості, її "я". Таке уявлення про живе знання демонструє супротив традиційній концепції людини, як ізольованої частини буття. Насправді, переконаний Франк, кожна особистість злита зі всім предметним буттям; сама суть буття особистості полягає в тому, що через неї відбувається розкриття сенсу кожного елементу предметного світу як індивідуального, неповторно конкретного, що відображає безконечну повноту і конкретність Абсолюту.

Література:

1. Аляев Г. Є. Філософський універсум С. Л. Франка. Персоналістична метафізика всеєдності в горизонтах нової онтології ХХ ст. / Г. Є. Аляев. – К. : ПАРАПАН, 2002. – 368 с.
2. Бердяев Н. Два типа мирозерцання (С. Л. Франк "Предмет знания") / Н. Бердяев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.krotov.info/library/02_b/berdyayev/1916_227.html. – Назва з екрана.
3. Гайденок П. П. Владимир Соловьев и философия Серебряного века / П. П. Гайденок. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 472 с.
4. Ларіонова В. К. Етика абсолюту С. Л. Франка : монографія / В. К. Ларіонова. – К., 1996. – 100 с.
5. Левицкий С. А. С. Л. Франк / С. А. Левицкий // Франк С. Л. Реальность и человек / сост. П. В. Алексеев ; прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – 479 с. – (Мыслители ХХ века). – С. 438–450.
6. Франк С. Л. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию / С. Л. Франк // Франк С. Л. Реальность и человек / сост. П. В. Алексеев ; прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1997. – 479 с. – (Мыслители ХХ века). – С. 4–207.
7. Франк С. Л. Космическое чувство в поэзии Тютчева / С. Л. Франк // Франк С. Л. Русское мировоззрение. – СПб. : Наука, 1996. – 744 с. – (Слово о сущем). – С. 312–340.
8. Франк С. Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии / С. Л. Франк // Франк С. Л. Сочинения. – М. : Правда, 1990. – (Из истории отечественной философской мысли). – 607 с. – С. 183–559.
9. Франк С. Л. Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания / С. Л. Франк // Франк С. Л. Предмет знания. Об основах и пределах отвлеченного знания. Душа человека. Опыт введения в философскую психологию. – СПб. : Наука, 1995. – (Слово о сущем). – 656 с. – С. 37–418.
10. Франк С. Л. Русское мировоззрение ; [пер. с нем. Г. Франко] / С. Л. Франк // Франк С. Л. Русское мировоззрение. – СПб. : Наука, 1996. – 744 с. – (Слово о сущем). – С. 161–195.
11. Франк С. Л. Сущность и ведущие мотивы русской философии; [пер. с нем. А. Власкин и А. Ермичев] / С. Л. Франк // Франк С. Л. Русское мировоззрение. – СПб. : Наука, 1996. – 744 с. – (Слово о сущем). – С. 149–160.

Рецензент – доктор філософських наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка **В. С. Мовчан**